

Кыркбаева Г.Н.

**«СЕМАНТИКАЛЫК ТАЛАА», «ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ТАЛАА»
ТҮШҮНҮКТӨРҮНҮН СТРУКТУРАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Кыркбаева Г.Н.

**СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОНЯТИЙ «СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ»
И «ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ»**

G.N. Kyrkbaeva

**STRUCTURAL FEATURES OF THE CONCEPTS OF «SEMANTIC FIELD»
AND «LEXICAL-SEMANTIC FIELD»**

УДК: 81 272

Макалада «семантикалык талаа», «лексика-семантикалык талаа» түшүнүктөрүнүн өз ара байланыш-катыштары жана айырмачылыктары туурасында сөз козголот. Аталган түшүнүктөрдүн өз алдынчалуулугун далилдөөгө карата аргументтер келтирилген. Сөз болуп жаткан маселеге карата айрым окумуштуулардын көз караш концепциялары да каралат. «Семантикалык талаа», «лексика-семантикалык талаа» түшүнүктөрүнүн микросистемалар катары маңызы ачылып берилген.

Негизги сөздөр: лексика, система, микросистема, семантикалык талаа, лексика-семантикалык талаа, тематикалык топ, структура.

В данной статье рассмотрены схожие признаки и различия таких понятий как «семантическое поле» и «лексико-семантическое поле». Приведены аргументы доказывающие самостоятельность упомянутых понятий. Также анализированы взгляды и концепции некоторых ученых по данному вопросу. Понятия «семантическое поле» и «лексико-семантическое поле» рассмотрены в качестве микросистем.

Ключевые слова: лексика, система, микросистема, семантическое поле, лексика-семантическое поле, тематическая группа, структура.

This article describes the similarities and differences of such concepts as «semantic field» and «lexical-semantic field». The arguments proving the independence of the mentioned concepts. Also analyzed the views and concepts of some scientists on this issue. The concept of «semantic field» and «lexical-semantic field» considered as Microsystems.

Key words: vocabulary system, Microsystem, semantic field, lexical-semantic field, thematic group structure.

Кыргыз тил илиминде “семантикалык талаа”, “лексика-семантикалык талаа”, “лексика-семантикалык топ”, “тематикалык топ” өндүү түшүнүктөрдүн чеги ажыратылбай, бир синонимдик катарга кирген түшүнүктөр катары колдонулуп жүрөт. Ал эми соңку мезгилдерде лингвомаданият таануу жаатында семантикалык талаанын, дегеле тилдик категориянын алкагына сыйбаган ары татаал жана карама-каршы табиятка ээ болгон “лингвомаданият таануучулук талаа” комплекстүү түшүнүгү пайда болуп, аталган илимий тармакта активдүү колдонулуп жүрөт.

Азыркы тил илиминде “семантикалык талаа”, салттуу түрдө, туяндурган түшүнүк-нерселердин предметтик жана функционалдык окшоштуктары аркылуу бир топко бириккен тилдик каражаттардын жыйындысы катары түшүндүрүлөт. Ошондой эле

объективдүүлүктүн тигил же бул тилдеги салыштырмалуу автономдуу лексикалык микросистема түрүндө чагылдырылган кичине бөлүгү деген аныктама да бар [1, 334-б.]. Мындан тышкары жалпы мазмуну аркылуу байланышкан иерархиялык структурага ээ болгон тилдик каражаттардын жыйындысы катары да каралат. Семантикалык талаа деп орток (инварианттык) маани аркылуу бириккен, тилде белгилүү бир түшүнүк сферасын чагылдырган бир катар лексикалык бирдиктердин иерархиялык структурасын да атап жүрүшөт. Мындан тышкары изилдөөчүлөр семантикалык талаага берилген 30дан ашуун аныктаманын бар экендигин белгилешет. Семантикалык талаага ар башка сөз түркүмдөрүнө кирген сөздөр тиешелүү болушу ыктымал. Бирок тигил же бул сөздүн маанисин толук түшүнүү үчүн ошол сөз кирген семантикалык талаадагы башка сөздөрдүн маанисин билүү зарыл экендигин эске алганда, семантикалык талааны система катары мүнөздөгөн төмөндөгүдөй бир нече белгини бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Семантикалык талаа бири-бири менен ар кандай байланыш-катышта турган сөздөрдүн жалпы жыйындысынан туруп, системалуулукка ээ. Ал эми кандай гана система болбосун ал байланыш, бүтүндүк жана алар аркылуу шартталган структурага ээ. Системада байланыштын экиден кем эмес тиби болуу керек.

2. Кандай гана системаны алып карабайлы, ал башка бир системанын бөлүгү болуп саналат, ал эми анын ар бир элементи өзүнчө бир система болуп эсептелет. Ушул өңүттөн алып караганда, семантикалык талаа тилдин семантикалык мейкиндигине кирүү менен, анын ички формасынын бир бөлүгү катары саналат. Ошол эле учурда семантикалык талаа системалардын системасын эске салат. Маселен, семантикалык талаадагы синонимдер, антонимдер, гипергипонимикалык уялар өндүү микросистемаларды бөлүп алууга болот.

3. Системанын өзгөрүү булагы, эреже катары, системанын өзүндө жатат. Семантикалык талаа өз алдынча уюшулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ система болуп эсептелет. Андыктан анын эволюциясынын себептери, эң оболу, талаанын өзү менен имманенттик катышта каралышы шарт.

4. Система классификациялоочу кызмат аткарат. Тагыраак айтканда, дүйнөнүн тигил же бул фрагментин классификациялайт.

5. Система динамикалуу, ачык, ийкемдүү мүнөзгө ээ. Ушул себептүү ага жаңы элементтер тынымсыз кирип турат. Семантикалык талаанын ийкемдүүлүгү, кыймылдуулугу абстрактуу ой жүгүртүүнүн өнүгүүсү, бизди курчап турган дүйнөдөгү предметтердин табиятындагы улам жаңы белгилердин ачылышы жана өз алдынча уюшулуу жөндөмдүүлүгү аркылуу түшүндүрүлөт [4, 85-б.].

Биздин көз карашыбызда, семантикалык талаанын белгилери окумуштуу П.Н. Денисовдун эмгектеринде толугураак камтылган. Атап айтканда, окумуштуу семантикалык талаанын төмөндөгүдөй белгилерин атап көрсөтөт:

- 1) кеңдик (обширность);
- 2) бинардык каршы коюу эмес маанилик аттракция;
- 3) бүтүндүк;
- 4) ырааттуулук;
- 5) элементтердин өз ара байланыш-катышта аныкталышы (ар бир элемент ага жанаша жайгашкан башка элементке байланышта каралат);
- 6) чектерди так ажыратуунун мүмкүн эместиги;
- 7) үзгүлтүксүздүк [3, 135-б.].

Ал эми семантикалык талаага мүнөздүү касиеттер катары төмөндөгүлөр окумуштуулар арасында бир ооздон белгиленет:

- 1) семантикалык талааны түзүп турган сөздөрдүн ортосунда семантикалык мамиле-катыштын болуусу;
- 2) бул мамиле-катыштардын системдүү мүнөзгө ээ экендиги;
- 3) лексикалык бирдиктердин өз ара көз карандылыгы жана бири аркылуу экинчисинин аныкталуусу;
- 4) талаанын салыштырмалуу автономдуулугу;
- 5) анын маанилик мейкиндик чегинин үзгүлтүксүздүгү;
- 6) бүтүндөй лексикалык системанын чегинде семантикалык талаалардын өз ара байланыштары.

Ушул белгилерди эске алуу менен, семантикалык талааны лексика-семантикалык талаа түшүнүгү менен чаташтырбоо керек. Бирок тил илиминде анын ичинде кыргыз тил илиминде дагы аталган түшүнүктөр синонимдик катышта турган түшүнүктөр катары колдонулуп жүргөндүгү байкалат. Семантикалык талаадан айырмаланып, лексика-семантикалык талаа сөздөрдү жана сөз айкаштарын алар туюндурган маанилердеги жалпылык аркылуу бир вербалдык катарга бириктирип, тилдик деңгээлдеги потенциалдуу системдүү байланыштар мүнөздүү болгон тилдик системанын бир бөлүгү катары каралат. Мындан тышкары лексика-семантикалык талаага кирген бардык бирдиктерди лексема аркылуу туюндурулган жалпыланган маани (архисема) аркылуу бириктирген орток (интегралдык) семантикалык белги мүнөздүү экендиги да белгилүү. Маселен, орток семантикалык белги катары “адамдын дене мүчөлөрүн” алсак,

“көз”, “кулак” “бут”, кол” өндүү зат атоочтордун ар бири өзүнө мүнөздүү жеке белгилерге ээ болот. Тагыраак айтканда, аталган дене мүчөлөрү аткарган кызматтары, түзүлүш-формалары аркылуу биринен бири айырмаланышат.

Структуралык жактан лексика-семантикалык талаа борбордон, атап айтканда, белгилерге толук ээ болгон элементтерден камтыган “талаанын ядросунан”, ошондой эле лексика-семантикалык талаага мүнөздүү белгилердин баарына толук ээ болбогон “перифериядан” турат. Белгилей өтчү жагдай, “перифериянын” элементтери коңшу талаалардын белгилерине ээ болуу менен, аларга чөйрө катары кызмат кылат.

Ю.А. Кузнецовдун пикиринде, семантикалык таалаанын чегин так ажыратуунун татаалдыгы анын түшүнүк катары так эместиги аркылуу гана шартталбастан, талаанын чындыкты чагылдыруу ыкмасы катары анын табияты аркылуу да түшүндүрүлөт. Демек, талаа объективдүү чындыктын тигил же бул жагын чагылдыруунун каражаты катары тышкы дүйнөнүн өзгөрүүлөрүн чагылдыруу менен өзү да өзгөрүү жөндөмүнө ээ болуусу шарт. Башкача айтканда, ар бир жаңы актуализацияланууда талаанын чеги кеңейип, бирок анда кайсы бир инварианттык туруктуу бөлүк сакталып калуусу керек. Мындай өзгөчөлүгүн эске алуу менен, семантикалык талааны “семантикалык парадигма” катары да мүнөздөөгө болот. Ал эми лексика-семантикалык талаа лексикалык бирдиктердин жыйындысы катары каралуу менен, лексика-семантикалык топтордон түзүлөөрү белгилүү. Жалпысынан алганда, лексика-семантикалык талаа менен лексика-семантикалык топту жалпылык жана жекелик катары түшүндүрүүгө болот. Демек, семантикалык талаа дегенибизде парадигмалык мүнөздөгү лексика-семантикалык байланыштардын жогорку деңгээлин жана лексикалык бирдиктерди кеңири камтыган талааны түшүнүү шарт. Биздин диссертациялык ишибизде да изилдөөгө алынган лексикалык каражаттардын жыйындысы, тагыраак айтканда, адамдын сырткы келбетин сүрөттөгөн лексика-семантикалык топтогу сөздөр жана сөз тизмектерин бир лексика-семантикалык талаа катары каралса, ал эми адамдын конкреттүү дене мүчөлөрүнө байланышкан лексикалык бирдик-каражаттар лексика-семантикалык топтор катары иликтенди. Мындан лексика-семантикалык топтор лексика-семантикалык талаанын структуралык бирдиги экендиги туурасындагы жыйынтыкка келебиз.

Тил илиминде лексика-семантикалык топ түшүнүгүнө берилген аныктамалар бири-биринен айырмаланат. Маселен, Л.М. Васильев лексика-семантикалык топ катары сөздөрдүн (лексемалардын) жок дегенде бир семантикалык орток парадигма аркылуу бириккен каалагандай семантикалык классын атоого боло тургандыгын айтса, Ф.П. Филин бир сөз түркүмүнө тиешелүү болгон бир өңчөй, бирине экинчисин салыштырууга мүмкүн болгон сөздөрдүн парадигмалык байланышын атайт. Мындай топтордогу сөздөр, окумуштуунун пикиринде, антонимиялык, синони-

миялык катышта, ошондой эле бири экинчисин тактаган, дифференциациялаган, жалпылаган мамиле-байланышта тургандыгын да кошумчалайт [7, 135-137-бб.]. Демек, Ф.П.Филиндин жогоруда келтирилген аныктамасына таянуу менен, лексика-семантикалык топ бир сөз түркүмүнө кирген сөздөрдүн классы экендиги жана мындай сөздөрдүн маанилери орток интегралдык семантикалык компонентке, жогорку деңгээлдеги айкашуу схематизмине жана функционалдык эквиваленттүүлүккө ээ боло тургандыгы туурасындагы тыянакка келүүгө болот.

Жогоруда белгиленип өткөндөй, лексика-семантикалык топко кирген лексикалык каражаттар өз ара семантика-прагматикалык мамилелер аркылуу байланышат. Башка окумуштуулар менен катар эле мындай маанилүү бөтөнчөлүктү Т.И. Вендина да эске алып, лексика-семантикалык топту бир сөз түркүмүнө кирген, бири-бири менен өз ара шартташкан жана байланышкан маанилик элементтерге негизделген тилдик ички байланыштар аркылуу бир топко бириккен сөздөрдүн жыйындысы катары аныктаган [2, 152-б.]. Ал эми З.Д. Попова менен И.А. Стернин лексика-семантикалык топту ажыратып алуунун жолу катары: 1) баштапкы сөздүн жана ага маанилик жактан жакын сөздөрдүн катарына; 2) лексика-семантикалык топко кирген сөздөр туюндурган орток мааниге; 3) атоолорго орток болгон белгиге таянуу аркылуу бөлүп алуу ыкмасын санашат [5, 92-б.].

Ал эми окумуштуу И.П. Слесарева лексика-семантикалык топту бирдей грамматикалык статуска жана принципалдуу бөлүп алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон, синонимдик типтеги маанилик жакындыктагы сөздөрдүн жыйындысына негизделген тилдик жана психологиялык реалдуулук катары аныктаган [6, 52-б.].

Бегилүү болгондой, лексика-семантикалык топ талаанын структурасына ээ. Анын структура-семантикалык өзгөчөлүгүнө, эң оболу, анын ядрого жана жанаша жана ыраак периферияларга ээ болушун кир-

гизүүгө болот. Лексика-семантикалык топтун борборун стилдик жактан бейтарап, жалпы маанидеги сөздөр түзө тургандыгы маалым. Ал эми топтун перифериясын терминдер, маанисинде коннотациялык элементтер бар лексикалык бирдиктер түзүшү ыктымал.

Окумуштуулардын басымдуу көпчүлүгү лексика-семантикалык топту чет тилдүү аудиторияга окутулуп жаткан тигил же бул тилдин лексикасын презентациялоонун эң ыңгайлуу жолу, натыйжалуу ыкмасы катары түшүндүрүшөт. Анткени лексика-семантикалык топко кирген сөздөрдүн ортосундагы маанилик байланыш-мамилелердин мүнөзүн ачып берүү оозеки жана жазуу кебинде лексика-семантикалык топко кирген лексикалык каражаттарды конкреттүү кептик кырдаалга ылайык шайкеш колдонууга өбөлгө түзүлөт. Демек, тигил же бул тилди окутууда лексика-семантикалык топторго басым жасоо практикалык жана методикалык жактан маанилүү экендигин белгилөөгө болот. Жыйынтыктап айтканда, “семантикалык талаа”, “лексика-семантикалык талаа”, “лексика-семантикалык топ” түшүнүктөрүнүн ортосундагы мамиле-катыштар тилдин лексикасы системалуулукка семантикалык парадигмага негизделгендигин айгинелейт.

Адабияттар:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М., 2004.
2. Вендина Т.И. Введение в языкознание. - М.: Высшая школа, 2002.
3. Денисов П.Н. Лексика русского языка и ее описание. - М., 1993.
4. Кезина С.В. Семантическое поле как система. - М., 2004.
5. Стернин И.А. Понятие “концепта” в лингвистических исследованиях. - Воронеж, 2000.
6. Слесарева И.П. Проблемы описания и преподавания русской лексики. - М., 1990.
7. Филин Ф.П. О лексике-семантических группах слов. - София, 1982.

Рецензент: к.филол.н. Садыкова С.З.